

A van der Waals-gáz állapotegyenlete, a Gay-Lussac- és a Joule–Thomson-kísérlet

Kiegészítés BSc fizikus hallgatók számára

Cserti József
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Komplex Rendszerek Fizikája Tanszék

2006. december 2.,
módosítva 2017. április 27.

1. A van der Waals-gáz

A van der Waals-gáz állapotegyenlete:

$$\left(p + \frac{an^2}{V^2}\right)(V - bn) = nRT, \quad (1)$$

ahol $n = m/M$ a gáz mólszáma, és a , illetve b anyagtól függő állandók. Az 1. táblázatban megadtuk néhány anyagra az a és b állandókat.

Anyag	a (Pa · m ³ /mól ²)	b (m ³ /mól)	T_c (K)	p_c (MPa)	V_c (m ³)
N ₂	0.148	0.03913	128.2	3.41	$1.17 \cdot 10^{-4}$
H ₂	0.02476	0.02661	33.2	1.30	$7.98 \cdot 10^{-5}$
CO ₂	0.3639	0.04267	303.9	7.40	$1.28 \cdot 10^{-4}$

1. táblázat. Van der Waals-állandók néhány gázra, illetve a megfelelő T_c kritikus hőmérséklet, p_c kritikus nyomás és V_c kritikus térfogat.

A kritikus pontban

$$\left.\frac{\partial p}{\partial V}\right|_{T=T_c} = \frac{2an^2}{V^3} - \frac{nRT_c}{(V - bn)^2} = 0, \quad (2a)$$

$$\left.\frac{\partial^2 p}{\partial V^2}\right|_{T=T_c} = -\frac{6an^2}{V^4} + \frac{2nRT_c}{(V - bn)^3} = 0. \quad (2b)$$

Az (1)-(2) egyenletekből egyszerűen adódik:

$$V_c = 3bn, \quad (3a)$$

$$p_c = \frac{1}{27} \frac{a}{b^2}, \quad (3b)$$

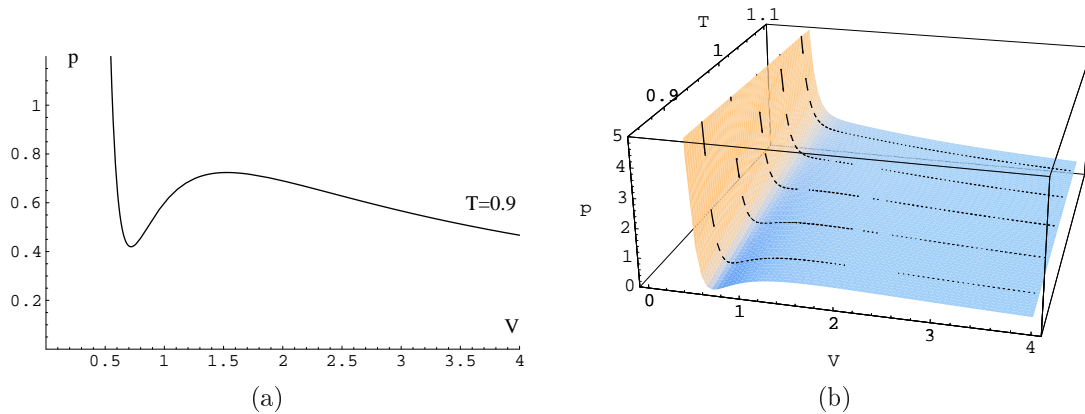
$$RT_c = \frac{8}{27} \frac{a}{b}. \quad (3c)$$

Az 1. táblázatban megadtuk néhány anyagra a kritikus hőmérsékletet, nyomást és a térfogatot.

Bevezetve a $\hat{V} = \frac{V}{V_c}$, $\hat{p} = \frac{p}{p_c}$ és a $\hat{T} = \frac{T}{T_c}$ dimenziótlán változókat, az (1) egyenlet a következő alakba írható:

$$\left(\hat{p} + \frac{3}{\hat{V}^2}\right)(3\hat{V} - 1) = 8\hat{T}. \quad (4)$$

Az állapotegyenlet univerzális, minden gázra ugyanaz az állapotegyenlet, nem függ az a és b anyagi állandóktól. Ez a *megfelelő állapotok törvénye*. Johannes Diderik van der Waals (1837–1923, Leiden) 1910-ben Nobel-díjat kapott a gázok és folyadékok állapotegyenletének kidolgozásáért. A továbbiakban célszerű ezzel az állapotegyenlettel számolni. Az 1. ábrán a van der Waals-állapotegyenlet egy tipikus izotermája, illetve a háromdimenziós ábrája látható.

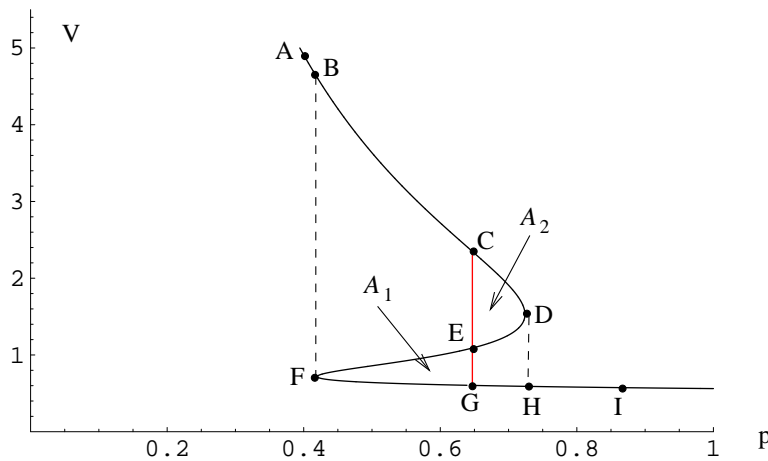
1. ábra. (a) A van der Waals-állapotegyenletből számolt izoterma ($\hat{T} = 0.9$ esetén) a $p - V$ síkon. (b) A van der Waals-állapotegyenlet háromdimenziós ábrája néhány izotermával. A görbéket a $\hat{V}$, $\hat{p}$ és $\hat{T}$ dimenziótlan változók szerint ábráztuk.

A kritikus hőmérséklet alatt ($\hat{T} < 1$) az izoterma minimuma és maximuma között a gáz mechanikailag instabil. A kompresszibilitás, $(\kappa_T = -\frac{1}{V} \frac{\partial V}{\partial p} \Big|_T < 0)$ negatív. Az izotermának ezt a nem fizikai részét az ún. *Maxwell-konstrukcióval* távolíthatjuk el. Ez a folyadék- és gőzfázis szeparálódásához vezet.

A Gibbs-potenciál megváltozása $dG(T, p) = -SdT + Vdp$, és ha egy izotermát tekintünk ($dT = 0$), akkor a Gibbs-potenciál megváltozása az izoterma két pontja között

$$G_2 - G_1 = \int_{p_1}^{p_2} V(p)dp, \quad (5)$$

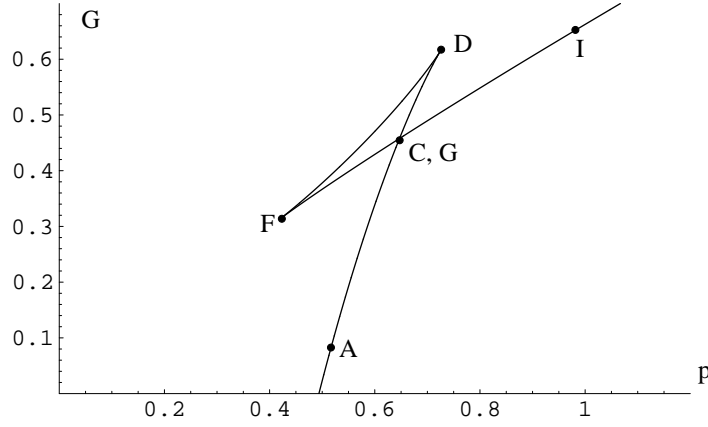
azaz a 2. ábrán látható $V(p)$ görbe alatti terület.

2. ábra. A van der Waals-állapotegyenletből számolt izoterma a $V - p$ síkon. A DEF szakasz mechanikailag instabil állapotoknak felelnek meg. Az EFGÉ és CDEC zárt tartományok területét A_1 , illetve A_2 -vel jelöltük. Az izoterma két pontja között a $V(p)$ görbe alatti terület a Gibbs-potenciál megváltozásával egyenlő. A görbét $\hat{V}$ és $\hat{p}$ dimenziótlan változók szerint ábráztuk $\hat{T} = 0.9$ izotermán.

Az (5) egyenletben szereplő integrált legegyszerűbben úgy számolhatjuk ki, hogy $dT = 0$ mellett a (4) egyenletből kapott dp -t

$$d\hat{p} = \left(\frac{6}{\hat{V}^3} - \frac{24\hat{T}}{(3\hat{V} - 1)^2} \right) d\hat{V}, \quad (6)$$

3. ábra. A van der Waals-állapotegyenletből számolt Gibbs-potenciál p függvényében rögzített hőmérsékleten ($\hat{T} = 0.9$). G értéke egy konstans érték erejéig határozatlan.

beírjuk az (5) egyenletbe, és a V -szerinti integrált elemi úton elvégezzük:

$$G(\hat{T}, \hat{p}) \equiv G(\hat{T}, \hat{V}(\hat{p})) = \int \hat{V} d\hat{p} = \int \hat{V} \left(\frac{6}{\hat{V}^3} - \frac{24\hat{T}}{(3\hat{V}-1)^2} \right) d\hat{V} = -\frac{6}{\hat{V}} + \frac{8\hat{T}}{3(3\hat{V}-1)} - \frac{8\hat{T}}{3} \ln(3\hat{V}-1). \quad (7)$$

Végül a különböző $\hat{V}$ -re (adott $\hat{T}$ mellett) kiszámolt G -t a (4) egyenlet alapján a $\hat{V}$ és $\hat{T}$ értékeiből számolt $\hat{p}$ nyomás függvényében ábrázoljuk. Jegyezzük meg, hogy a teljes Gibbs-potenciál még a fenti kifejezésen kívül tartalmaz egy additív tagot, ami csak a hőmérséklettől függ. Ugyanakkor, a további számolásokban ez tag nem játszik szerepet.

Megjegyezzük, hogy a Gibbs-potenciált közvetlenül a $G(T, p) = U - TS + pV$ definícióból is kiszámolható.

Ehhez csak az entrópiát kell meghatározni. A van der Waals-gáz belső energiája: $U = c_V m T - \frac{n^2 a}{V}$. Az első főtétel alapján:

$$\begin{aligned} T dS &= dU + p dV = \left. \frac{\partial U}{\partial T} \right|_V dT + \left. \frac{\partial U}{\partial V} \right|_T dV + p dV = \\ &= c_V m dT + \frac{n^2 a}{V^2} dV + \left(\frac{nRT}{V-bn} - \frac{an^2}{V^2} \right) dV = c_V m dT + \frac{nRT}{V-bn} dV. \end{aligned} \quad (8)$$

Innen az entrópia:

$$S = c_V m \int_{T_0}^T \frac{dT'}{T'} + \int_{V_0}^V \frac{nR}{V'-bn} dV' = c_V m \ln \frac{T}{T_0} + nR \ln \frac{V-bn}{bn} + S_0, \quad (9)$$

ahol T_0 egy referencia-hőmérséklet, és a $V_0 = bn$ választással az $S(T, V)$ entrópia extenzív mennyiség lesz, azaz az S_0 már csak az anyagi minőségtől függő állandó. Az entrópia ismeretében a Gibbs-potenciál:

$$\begin{aligned} G &= U - TS + pV = G_0 - \frac{n^2 a}{V} - nRT \ln \frac{V-bn}{bn} + \left(\frac{nRT}{V-bn} - \frac{an^2}{V^2} \right) V = \\ &= G_0 - \frac{2n^2 a}{V} - nRT \ln \frac{V-bn}{bn} + \frac{nRTV}{V-bn}, \end{aligned} \quad (10)$$

ahol G_0 már csak a T hőmérséklettől függ. Ismét áttérve a dimenziótlan változókra a következőt kapjuk:

$$G = G_0 + \frac{n}{9} \frac{a}{b} \left(-\frac{6}{\hat{V}} - \frac{8\hat{T}}{3} \ln(3\hat{V}-1) + \frac{8\hat{T}\hat{V}}{3\hat{V}-1} \right). \quad (11)$$

Ha a fenti kifejezés utolsó tagját az alábbiak szerint átírjuk:

$$\frac{8\hat{T}\hat{V}}{3\hat{V}-1} = \frac{8\hat{T}}{3} + \frac{8\hat{T}}{3(3\hat{V}-1)},$$

akkor a Gibbs-potenciálra kapott kifejezés $\hat{V}$ -től függő része megegyezik a (7) alakkal.

A 3. ábrán látható a $G(T, p)$ Gibbs-potenciál p -től való függése van der Waals-gázra és rögzített hőmérsékleten. Az ábra alapján világos, hogy a Gibbs-potenciál növekszik, és konkáv függvény az AD, illetve az FI görbéken. Ugyanakkor a DF görbén csökken, és konvex. A DF görbén az állapotok mechanikailag instabilak hiszen a mechanikai stabilitás megköveteli, hogy a Gibbs-potenciál konkáv függvény legyen. Másrészt, csak az ACI görbén lévő állapotok lehetnek termodinamikai egyensúlyban, mert ezekre az állapotokra lesz a Gibbs-potenciál minimumban. A FCD görbén lévő állapotok *metastabil állapotok*. Így egyensúlyi állapotban azok az állapotok lesznek, amelyek az ACI görbén vannak. A $p - V$ síkon lévő izotermán (lásd a 2. ábrát) a C és G pontok között egy egyenest kell húznunk (a nyomás állandó). Ez az egyetlen mód, hogy a Gibbs-potenciál állandó maradjon miközben a gáz állapota a C pontból a G pontba kerül. A 2. ábrán a fizikailag megvalósuló izoterma az ABCEGHI görbe lesz. Az izotermák fenti megszerkesztéséhez még meg kell határoznunk, hogy hol van a CG egyenes. A C és G pontokban a Gibbs-potenciál azonos, ezért

$$0 = \int_{p_C}^{p_G} V dp = \int_{p_C}^{p_D} V dp + \int_{p_D}^{p_E} V dp + \int_{p_E}^{p_F} V dp + \int_{p_F}^{p_G} V dp, \quad (12)$$

melyet átrendezve kapjuk, hogy a 2. ábrán jelölt A_1 és A_2 területek egyenlők:

$$A_2 = \int_{p_C}^{p_D} V dp - \int_{p_E}^{p_D} V dp = \int_{p_F}^{p_E} V dp - \int_{p_F}^{p_G} V dp = A_1. \quad (13)$$

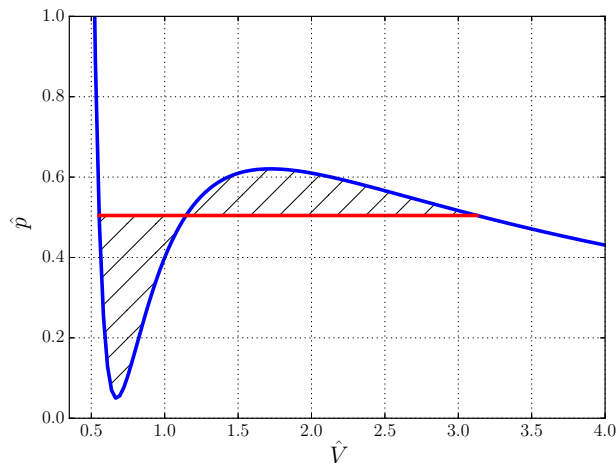
Ez a nevezetes *Maxwell-konstrukció*. A folyadék-gőz fázisátalakulásnál a C és G pontokban az anyag gőz, illetve folyadék fázisban van. A CG egyenesen a két fázis együtt van jelen.

A Maxwell-konstrukció segítségével minden egyes izotermához ($\hat{T} < 1$ esetén) meghatározhatjuk a $p - V$ síkon a V_C és V_G térfogatokat, és a hozzájuk tartozó nyomást. Célszerű a Gibbs-potenciált T és V függvényében számolni a (7) kifejezés alapján. Ekkor írhatjuk, hogy

$$G(\hat{T}, \hat{V}_C) = G(\hat{T}, \hat{V}_G), \quad (14a)$$

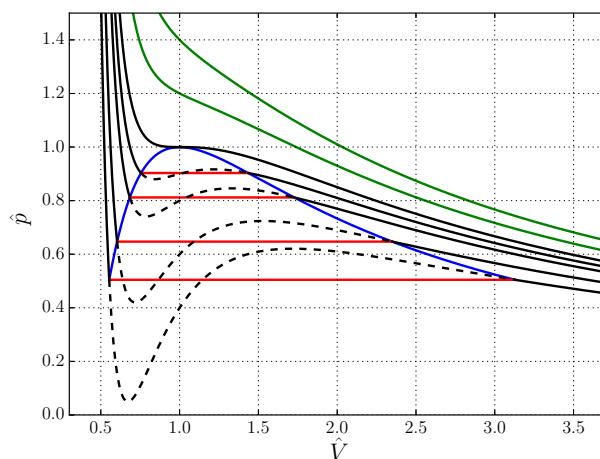
$$\hat{p}(\hat{T}, \hat{V}_C) = \hat{p}(\hat{T}, \hat{V}_G) \quad (14b)$$

A második egyenlet a nyomások egyenlőségét fejezi ki, és a (4) egyenletből számolhatjuk ki. A fenti két egyenlet nemlineáris V_C és V_G -ben, de rögzített $\hat{T}$ mellett numerikusan könnyen megoldhatjuk. Az eredmény a 4. ábrán látható. A különböző hőmérsékleten elvégezve a számolást a kapott izotermákat az 5. ábra mutatja. Az egyes

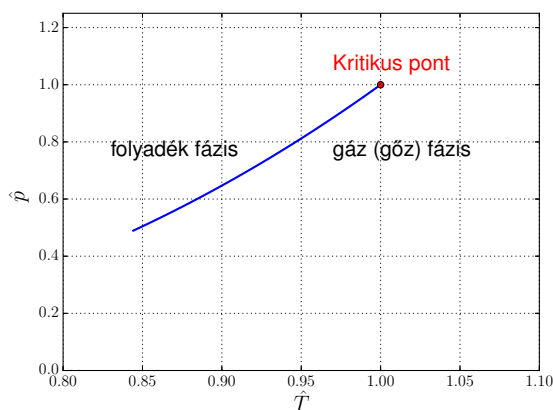

4. ábra. A van der Waals-állapotegyenletből számolt izoterma $\hat{T} = 0.85$ hőmérsékleten. A kétfázisú tartománynál a nyomás állandó (piros vonal). A Maxwell-konstrukció alapján a $p - V$ görbe és az állandó nyomású vonal közötti két sraffozott terület egyenlő. A két fázis térfogata: $\hat{V}_G = 0.55$ és $\hat{V}_C = 3.13$, és a nyomása: $\hat{p} = 0.504$. A görbét a $\hat{V}$ és $\hat{p}$ dimenziótlan változók szerint ábrázoltuk.

izotermák C és G végpontjai egy görbét határoznak meg, melyet koegzisztencia görbének neveznek (az 5. ábrán a kék vonal). A fentiek alapján ábrázolhatjuk a nyomás hőmérsékletfüggését is a kritikus hőmérséklet alatt. Megoldva a (14a)-(14b) egyenleteket V_C -re és V_G -re, majd beírva a (14b)-be megkapjuk a nyomás $\hat{T}$ -től való függését. Az eredmény a 6. ábrán látható. A nyomás monoton növekszik T növelésével egészen a kritikus pontig. Ez a görbe

5. ábra. A van der Waals-állapotegyenletből számolt izotermák a kétfázisú tartománnyal (piros, állandó nyomású vonalak) és a koegzisztencia görbe (kék vonal) a $p - V$ síkon. A görbéket a $\hat{V}$ és $\hat{p}$ dimenziótlán változók szerint ábrázoltuk, és a hőmérsékletek rendre $\hat{T} = 0.85, 0.9, 0.95, 0.975, 1.0, 1.05, 1.1$.

6. ábra. A folyadék-gőz fázist elválasztó $p - T$ görbe van der Waals-állapotegyenlet alapján. A görbe bal felén a folyadék, míg a jobb felén a gáz (gőz) fázis van $\hat{T} < 1$ esetén. A görbét a $\hat{p}$ és $\hat{T}$ dimenziótlán változók szerint ábrázoltuk.

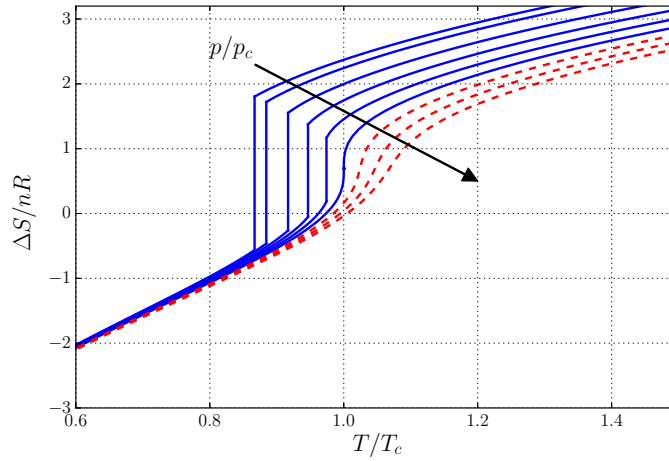
választja el a folyadék fázist a gőz fázistól a $p - T$ síkon.

A (9) egyenlet alapján a $\Delta S = S(T, V) - S(T_c, V_c)$ entrópia a kritikus ponton felvett értékhez viszonyítva:

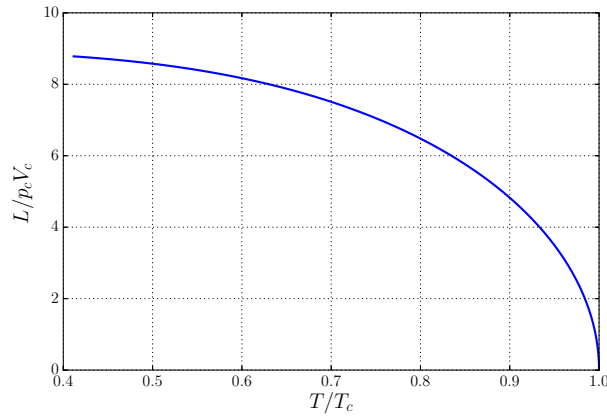
$$\Delta S = S(T, V) - S(T_c, V_c) = c_V m \ln \hat{T} + nR \ln \frac{3\hat{V} - 1}{2}. \quad (15)$$

A 7. ábrán a ΔS entrópia hőmérsékletfüggése látható különböző, de rögzített nyomásértékek mellett. Látható, hogy minden rögzített nyomásnál $p < p_c$ -re az entrópia egy bizonyos hőmérsékleten ugrik. Ennek a hőmérsékletnek a nyomásfüggését a 6. ábra mutatja. Az ugrás nagysága a folyadék és a gáz fázis entrópiájának különbsége. Az ábrán az is jól látható, hogy a kritikus hőmérséklethez alulról közeledve az entrópia ugrása csökken, és a kritikus pontban ($T = T_c$ és $p = p_c$ esetén) eltűnik. Itt az entrópiának inflexiós pontja van függőleges meredekséggel. A kritikus hőmérséklet fölött az entrópia folytonos a hőmérséklet függvényében. Az entrópia ugrása jelzi, hogy a fázisátalakulás elsőrendű. Átalakulás során felszabaduló (vagy a környezettől elvont) hő, az ún. látens hő arányos az entrópia ugrásával, azaz $L = T_0(S_g - S_f)$, ahol T_0 a fázisátalakulás hőmérséklete, és S_g, S_f a gáz, illetve a folyadék entrópiája az átalakulási hőmérsékleten. A 8. ábra az L látens hő hőmérsékletfüggését mutatja.

Végül érdemes megvizsgálni, hogy a gőz, illetve folyadék fázis térfogatának különbsége hogyan változik a hőmérséklettel. A (14a)-(14b) egyenletek numerikus megoldásából a 9. ábra mutatja az eredményt. Ahogy a hőmérséklettel tartunk a kritikus hőmérséklet felé ($T < T_c$ értékek felől) a két fázis térfogatkülönbsége zérushoz tart.

7. ábra. A numerikusan számolt ΔS entrópia (nR egységekben) hőmérsékletfüggése adott nyomásértékek mellett ($\hat{p} = 0.55, 0.6, 0.7, 0.8, 0.9, 1.0, 1.1, 1.2, 1.3$). A folytonos (kék) és a szaggatott (piros) vonalak a $p < p_c$ -re, illetve $p > p_c$ -re esetekre vonatkoznak. A numerikus számolásnál a fajhőre $c_V = \frac{3}{2} \frac{R}{M}$ értéket vettünk.

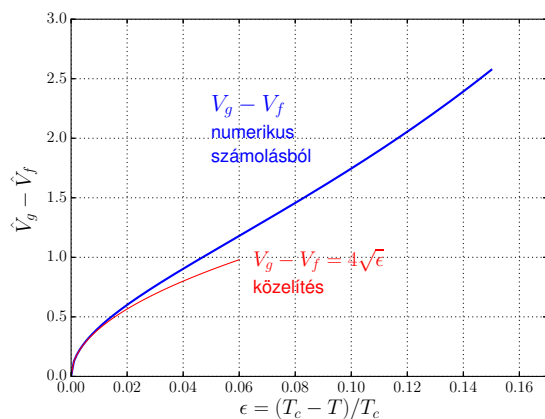
8. ábra. A numerikusan számolt L látens hő ($p_c V_c$ egységekben) hőmérsékletfüggése van der Waals-gázra.

Megmutatható, hogy T_c közelében

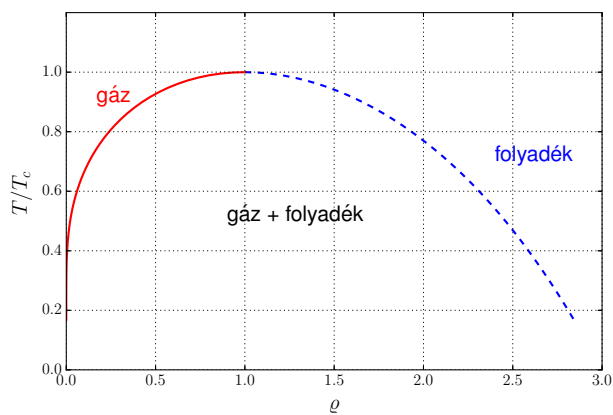
$$\hat{V}_C - \hat{V}_G = 4\varepsilon^{1/2}, \quad (16)$$

ahol $\varepsilon = (T_c - T)/T_c$. A 9. ábrán ez jól látható. Ugyanakkor, a kísérletek szerint a fenti egyenletben szereplő $1/2$ -es kitevő helyett inkább $\approx 1/3$ kitevőt figyeltek meg. A van der Waals-állapotegyenlet kvalitatíve jól írja le az elsőrendű fázisátalakulást, de a kritikus pont környékén tapasztalható másodrendű fázisátalakulást már nem.

A kísérleti eredmények bemutatásakor gyakran ábrázolják az átalakulás hőmérsékletét a folyadék, illetve a gáz sűrűségének függvényében. A görbe mutatja a két fázis határát. Ennek a kétfázisú tartománynak a görbéje van der Waals-gázra a 10. ábrán látható. Legtöbb reális gázra a mérési eredmények viszonylag jól illeszkednek az ábra görbéjére. Ugyanakkor az eltérések mutatják, hogy a van der Waals-állapotegyenlet is egy közelítés.

9. ábra. A numerikusan számolt $V - T$ görbe van der Waals-állapotegyenlet alapján (piros görbe). A függőleges tengelyen $\hat{V}_G - \hat{V}_G$, míg a vízszintes tengelyen az $\epsilon = (T_c - T)/T_c$ van ábrázolva. A függvény közelítő görbéje (fekete vonal) jól egyezik a numerikusan egzakt eredménnyel $0 \leq \epsilon \ll 1$ esetén.

10. ábra. A folyadék és a gáz sűrűségének hőmérsékletfüggése, illetve a kétfázisú tartomány határa.

2. A Gay-Lussac- és a Joule–Thomson-kísérlet

Reális gázok állapotegyenlete eltér az ideális gáz állapotegyenletétől. Ezt először a Gay-Lussac-, illetve a Joule–Thomson-kísérletekben mutatták ki.

2.1. Gay-Lussac-kísérlet

A kísérletben egy adiabatikusan elzárt tartályban lévő gázt az elválasztó fal hirtelen kivételével hagyjuk szabadon tágulni. Megmutatható, hogy a folyamat *irreverzibilis*. A gáz belső energiája nem változik, mert nincs munkavégzés (a környezet nem végez munkát) és hőcsere sincs (a tartály adiabatikusan elzárt). Az entrópia állapotjelző, ezért a megváltozását kiszámíthatjuk reverzibilis folyamatot véve, amelynél a kezdő és a végállapot ugyanaz, mint az irreverzibilis folyamatnál. Reverzibilis folyamatra $dU = TdS - pdV$, és ekkor az entrópia megváltozása:

$$\Delta S = \int_{V_1}^{V_2} \left. \frac{\partial S}{\partial V} \right|_U dV, \quad (17)$$

ahol V_1, V_2 a gáz térfogata a kezdeti és a végállapotban. Így a következő deriváltat érdemes kiszámítani:

$$\left. \frac{\partial S}{\partial V} \right|_U = - \left. \frac{\partial U}{\partial S} \right|_V = - \frac{p}{T}. \quad (18)$$

Itt felhasználtuk, hogy $dU = TdS - pdV$. Ez az összefüggés tetszőleges gázra igaz. Mivel p és T is pozitív, az entrópia megváltozása $\Delta S > 0$, a folyamat minden gázra irreverzibilis. Ideális gázra:

$$\Delta S = \int_{V_1}^{V_2} \frac{p}{T} dV = nR \int_{V_1}^{V_2} \frac{dV}{V} = nR \ln \frac{V_2}{V_1} > 0, \quad (19)$$

Megjegyezzük, hogy a $\left. \frac{\partial S}{\partial V} \right|_U$ deriváltat egyszerűbben is kiszámíthatjuk, hiszen a $dU = TdS - pdV = 0$ egyenletből azonnal következik a (18) egyenletben kapott eredmény. Ugyanakkor ez számolás kissé esetlegesnek tűnik, míg a (18) egyenletben követett módszer sokkal általánosabb eljárás.

A kísérletben a reális gázok lehűlnek, míg ideális gázra nem változik a gáz hőmérséklete. Számítsuk ki a gáz hőmérsékletcsökkenését! Ehhez a következő deriváltat érdemes kiszámítani:

$$\begin{aligned} \left. \frac{\partial T}{\partial V} \right|_U &= - \frac{\left. \frac{\partial U}{\partial V} \right|_T}{\left. \frac{\partial U}{\partial T} \right|_V} = - \frac{T \left. \frac{\partial S}{\partial V} \right|_T - p}{T \left. \frac{\partial S}{\partial T} \right|_V} = - \frac{T \left. \frac{\partial p}{\partial T} \right|_V - p}{C_V} = \\ &= - \frac{1}{C_V} \left(-T \left. \frac{\partial V}{\partial T} \right|_p - p \right) = \frac{1}{C_V} \left(p + T \frac{V\alpha}{-V\kappa_T} \right) = \frac{1}{C_V} \left(p - T \frac{\alpha}{\kappa_T} \right). \end{aligned}$$

A harmadik átalakításnál egy Maxwell-relációt ($-SdT - pdV$) alkalmaztunk. Ideális gáz esetén $\alpha = \frac{1}{T}$ és $\kappa_T = \frac{1}{p}$, így a fenti derivált értéke zérus. Van der Waals gáznál célszerű a harmadik átalakításnál kapott kifejezésből kiindulni:

$$\left. \frac{\partial T}{\partial V} \right|_U = \frac{p - T \left. \frac{\partial p}{\partial T} \right|_V}{C_V}.$$

A gáz nyomása az (1) egyenlet szerint $p = \frac{nRT}{V - bn} - \frac{an^2}{V^2}$, így $\left. \frac{\partial p}{\partial T} \right|_V = \frac{nR}{V - bn}$. Ezt behelyettesítve a fenti kifejezésbe:

$$\left. \frac{\partial T}{\partial V} \right|_U = - \frac{an^2}{V^2 C_V}. \quad (20)$$

A fenti derivált értéke szabad tágulásra negatív, és így a Gay-Lussac-kísérletben a van der Waals-gáz hőmérséklete csökken. Ha a gáz térfogata V_1 -ről V_2 -re változik, akkor a (20) egyenlet alapján:

$$\Delta T = T_2 - T_1 = \int_{V_1}^{V_2} \left. \frac{\partial T}{\partial V} \right|_U dV = - \frac{an^2}{C_V} \int_{V_1}^{V_2} \frac{dV}{V^2} = \frac{an^2}{C_V} \left(\frac{1}{V_2} - \frac{1}{V_1} \right) < 0,$$

ha $V_2 > V_1$. Ezt egyszerűbben is megkaphatjuk a van der Waals-gáz belsőenergia $U = C_V T - \frac{an^2}{V}$ képletéből, ugyanis $\Delta U = 0$, és így $C_V T_2 - \frac{an^2}{V_2} - \left(C_V T_1 - \frac{an^2}{V_1} \right) = 0$, amiből a fenti eredmény már következik.

2.2. Joule–Thomson-kísérlet

A kísérletben egy porózus fal két oldalán egy-egy dugattyút mozgatunk úgy, hogy a nyomás állandó p_1 és p_2 maradjon, és közben a porózus falon keresztül a gáz lassan átáramlik a nagyobb nyomású (p_1) oldalról a kisebb nyomású ($p_2 < p_1$) oldalra. Az egész rendszer adiabatikusan el van zárva. Hasonlóan a Gay-Lussac-kísérlethez ideális gázra a Joule–Thomson-kísérletben sincs hőmérsékletváltozás, de reális gázokra a gáz hőmérsékletétől függően a gáz melegekedhet, illetve hűlhet a kísérletben. A hűtési effektust a gázok cseppfolyósítására is alkalmazzák.

Megmutatjuk, hogy a folyamatban a $H(S, p)$ entalpia állandó. Legyen a gáz nyomása és térfogata kezdetben p_1 és V_1 , míg a végállapotban p_2 és V_2 ! A külső erők munkája $W = -p_2V_2 - (-p_1V_1) = p_1V_1 - p_2V_2$, a hőcsere zérus, és így

$$U_2 - U_1 = p_1V_1 - p_2V_2, \quad (21)$$

azaz a $H = U + pV$ entalpia a kezdő és végállapotban azonos.

Megmutatjuk, hogy ez a folyamat is irreverzibilis. Az entrópia megváltozásának kiszámításához ismét tekintünk egy olyan reverzibilis folyamatot, amelynél a kezdő és végállapot ugyanaz, mint az irreverzibilis folyamatnál. Ekkor $dH = TdS + Vdp$, és így az entrópia megváltozása:

$$\Delta S = \int_{p_1}^{p_2} \left. \frac{\partial S}{\partial p} \right|_H dp. \quad (22)$$

Így a következő deriváltat érdemes kiszámítani:

$$\left. \frac{\partial S}{\partial p} \right|_H = - \frac{\left. \frac{\partial H}{\partial p} \right|_S}{\left. \frac{\partial H}{\partial S} \right|_p} = - \frac{V}{T}. \quad (23)$$

Itt felhasználtuk, hogy $dH = TdS + Vdp$. Ez az összefüggés tetszőleges gázra igaz. Mivel V és T is pozitív, de $dp = p_2 - p_1 < 0$, az entrópia megváltozása $\Delta S > 0$, a folyamat minden gázra irreverzibilis. Ideális gázra:

$$\Delta S = - \int_{p_1}^{p_2} \frac{V}{T} dV = -nR \int_{p_1}^{p_2} \frac{dp}{p} = -nR \ln \frac{p_2}{p_1} > 0, \quad (24)$$

Megjegyezzük, hogy a $\left. \frac{\partial S}{\partial p} \right|_H$ deriváltat egyszerűbben is kiszámíthatjuk, hiszen a $dH = TdS + Vdp = 0$ egyenletből azonnal következik a (23) egyenletben kapott eredmény. Ugyanakkor ez számolás kissé esetlegesnek tűnik, míg a (23) egyenletben követett módszer sokkal általánosabb eljárás.

Ismét számítsuk ki a gáz hőmérsékletváltozását! Ehhez a hőmérséklet p szerinti deriváltját állandó H entalpia mellett érdemes kiszámítani. Felhasználva az entalpia $dH(S, p) = TdS + Vdp$ teljes derivált alakját, egyszerű átalakítással adódik a *Joule–Thomson-együtthatóra*:

$$\left. \frac{\partial T}{\partial p} \right|_H = - \frac{\left. \frac{\partial H}{\partial p} \right|_T}{\left. \frac{\partial H}{\partial T} \right|_p} = - \frac{T \left. \frac{\partial S}{\partial p} \right|_T + V}{T \left. \frac{\partial S}{\partial T} \right|_p} = - \frac{-T \left. \frac{\partial V}{\partial T} \right|_p + V}{C_p} = \frac{V}{C_p} (T\alpha - 1), \quad (25)$$

ahol $\alpha = \frac{1}{V} \left. \frac{\partial V}{\partial T} \right|_p$ a térfogati hőtágulási együttható. Ideális gáz esetén $\alpha = \frac{1}{T}$, és így a kérdéses derivált értéke zérus. Reális gázokra a derivált előjele határozza meg, hogy a Joule–Thomson-kísérletben a berendezés hűt vagy fűt. A tapasztalat szerint ez az előjel a gáz hőmérsékletétől és a nyomásától függ. Adott nyomás mellett, ha a gáz hőmérséklete kisebb egy bizonyos, ún. *inverziós hőmérsékletnél*, akkor a gáz a folyamat során hűlni fog.

Határozzuk meg az inverziós hőmérsékletet van der Waals-gázra! A (25) egyenlet szerint ki kell számolni az α hőtágulási együtthatót. A dimenziótlanított (4) egyenlet alapján érdemes számolni. Ha lederiváljuk a (4) egyenlet mindkét oldalát $\hat{T}$ szerint állandó p nyomás mellett, akkor a $\left. \frac{\partial \hat{V}}{\partial \hat{T}} \right|_{\hat{p}}$ derivált könnyen meghatározható:

$$\left. \frac{\partial \hat{V}}{\partial \hat{T}} \right|_{\hat{p}} = \frac{8}{-\frac{6}{\hat{V}^3} (3\hat{V} - 1) + 3 \left(\hat{p} + \frac{3}{\hat{V}^2} \right)}. \quad (26)$$

A $T_i = \hat{T}_i T_c$ inverziós hőmérsékletnél a Joule–Thomson-együttható zérus, ezért a (25) egyenletben az utolsó előtti egyenlőségből következik, hogy

$$\left. \frac{\partial \hat{V}}{\partial \hat{T}} \right|_{\hat{p}} = \frac{\hat{V}}{\hat{T}_i}. \quad (27)$$

Ebből az egyenletből a következő módon határozható meg a T_i inverziós hőmérséklet. A fenti egyenletbe beírva a (26) egyenlet jobb oldalát, illetve a $\hat{p}$ nyomást a (4) egyenletből a következő egyenletet kapjuk:

$$\frac{8\hat{T}_i}{\hat{V}} = -\frac{6}{\hat{V}^3} (3\hat{V} - 1) + \frac{24\hat{T}_i}{3\hat{V} - 1}.$$

A fenti egyenletet megoldása a $\hat{T}_i$ dimenziótlan inverziós hőmérsékletre:

$$\hat{T}_i = \frac{2(3\hat{V} - 1)^2}{4\hat{V}^2} = \frac{27}{4} \left(1 - \frac{1}{3\hat{V}}\right)^2. \quad (28)$$

Ezt az alakot beírva a (4) állapotegyenletbe a következőt kapjuk:

$$\left(\hat{p} + \frac{3}{\hat{V}^2}\right) (3\hat{V} - 1) = 8 \frac{27}{4} \left(1 - \frac{1}{3\hat{V}}\right)^2.$$

Az egyenletet mindkét oldalát elosztva $3\hat{V} - 1$ -gyel a kapott egyenlet $1/\hat{V}$ -ben másodfokú egyenletre vezet:

$$\hat{p} + \frac{3}{\hat{V}^2} = 6 \frac{3\hat{V} - 1}{\hat{V}^2},$$

melynek a fizikailag reális megoldása:

$$\frac{1}{\hat{V}} = 1 - \sqrt{1 - \hat{p}/9}.$$

Jegyezzük meg, hogy ez az egyenlet csak az inverziós pontban érvényes. A gyakorlatban az inverziós hőmérséklet nyomásfüggését mérik. Ezt a fentiek alapján könnyen megkaphatjuk, ha $1/\hat{V}$ -t beírjuk a (28) egyenletbe:

$$\hat{T}_i = \frac{1}{12} \left(6 + \sqrt{9 - \hat{p}}\right)^2. \quad (29)$$

Az eredményt a fázisátalakulásoknál megszokott $p - T$ diagrammon szokás ábrázolni. A függvény inverzét is könnyen meghatározhatjuk:

$$\hat{p} = 3 \left(8\sqrt{3\hat{T}_i} - 4\hat{T}_i - 9\right), \quad (30)$$

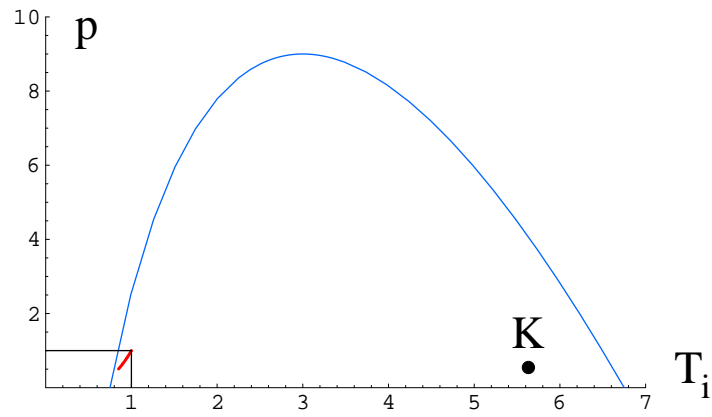
vagy visszatérve a $p = \hat{p}p_c$ és $T = \hat{T}T_c$ fizikai változókra:

$$p = \frac{2}{b} \sqrt{\frac{2aRT_i}{b}} - \frac{3}{2} \frac{RT_i}{b} - \frac{a}{b^2}. \quad (31)$$

A 11. ábrán látható a gáz nyomása az inverziós hőmérséklet függvényében, illetve a korábban van der Waals-gázra számolt $p - T$ fázisgörbe (lásd a 9. ábrát). Ha $T > T_i$, akkor a Joule–Thomson-együttható negatív, azaz $\left.\frac{\partial T}{\partial p}\right|_H < 0$, míg ha $T < T_i$, akkor $\left.\frac{\partial T}{\partial p}\right|_H > 0$. A $p - T_i$ inverziós görbe alatti részen a gáz hűl (a kísérletben $\Delta p = p_2 - p_1 < 0$, ezért hűtés akkor fordul elő, ha a Joule–Thomson-együttható pozitív), míg a görbe fölött melegszik a gáz.

Zérus nyomáson az inverziós hőmérséklet legkisebb és legnagyobb értéke: $T_i = 3T_c/4$, illetve $T_i = 27T_c/4$. A $p - T_i$ inverziós görbe maximuma $\hat{T}_{i,\max} = 3T_c$ -nél van, és ennél a hőmérsékletnél $\hat{p}_{\max} = 9p_c$. Ha a gázt más módszerrel kellően lehűtöttük, úgy hogy a hőmérséklete kisebb az adott nyomáshoz tartozó T_i inverziós hőmérsékletnél (a 6. ábrán a K pont), és a nyomása kisebb a kritikus p_c nyomásnál, akkor a Joule–Thomson-folyamattal a K pontból (p állandó) eljuthatunk a $p - T$ fázisgörbéig, ahol a gáz cseppfolyósodik. Ez az alapelve a Joule–Thomson-berendezéssel való cseppfolyósításnak. A mérések szerint az inverziós hőmérséklet kis nyomásokon jelentősen eltér a van der Waals gáz alapján kapott értéktől. Például $p = 1 \text{ bar} = 10^5 \text{ Pa}$ nyomáson N_2 -re a mérésből $T_i = 621 \text{ K}$, míg a fentiekből a van der Waals-moddal 865 K adódik. Jobb az egyezés H_2 -re, mérés szerint $T_i = 205 \text{ K}$, míg a modelltől 223 K-t kapunk. Széndioxidra (CO_2) viszont tökéletes az egyezés, $T_i = 2050 \text{ K}$. Léteznek a van der Waals-állapotegyenlettel eltérő közelítő állapotegyenletek, melyek a gáz bizonyos állapotait jobban közelítik.

Végül megjegyezzük, hogy a Joule–Thomson-effektus komoly bajt is okozhat. Nagy nyomásra összesűrített H_2 gáz, melynek alacsony az inverziós hőmérséklete, könnyen begyulladhat, ha a tartály megsérül, és a keletkező kis lyukon a gáz kiszivárog. Ugyanis, ha $T > T_i$, akkor $\left.\frac{\partial T}{\partial p}\right|_H < 0$, ezért $\Delta p < 0$ esetben $\Delta T > 0$. A Joule–Thomson-effektus miatt a gáz felmelegszik, és a $2\text{H}_2 + \text{O}_2 \rightarrow 2\text{H}_2\text{O}$ reakció során felszabaduló energia robbanáshoz vezet.

11. ábra. A $p - T_i$ inverziós görbe (kék vonal) és a 6. ábrán látható $p - T$ fázisgörbe (piros vonal). Az inverziós görbe alatti részen a gáz hűl, míg fölötte melegszik. A gáz a hűtés előtt a K pontban van. A görbét a $\hat{p}$ és $\hat{T}$ dimenziótlán változók szerint ábrázoltuk.

Ajánlott irodalom:

[1] David C. Johnston: Thermodynamic Properties of the van der Waals Fluid,

<https://arxiv.org/abs/1402.1205>

(2014).